

Etymologický slovník slovanských jazyků

Slova gramatická a zájmena

1

ETYMOLOGICKÝ SLOVNÍK SLOVANSKÝCH JAZYKŮ

Slova gramatická a zájmena

SVAZEK 1

PŘEDLOŽKY • KONCOVÉ PARTIKULE

ACADEMIA

nakladatelství Československé akademie věd

PRAHA 1973

491.803

PŘEDMLUVA

Et 94

v.1

Etymologický slovník slovanských jazyků předstupuje před vědeckou veřejnost nejprve dvěma svazky, obsahujícími gramatická slova a zájmena. První část obsahuje předložky, část druhá ostatní slova. Tento svazek z nich obsahuje pouze koncové partikule, tedy útvary, jež *stricto sensu* ani nejde mezi slova zařadit, ale které jsou zato pro svou souvislost se zájmennými základy velmi důležité etymologicky. V druhém svazku (části II-b) vyjdou primární spojky a částice, dále zájmena a od nich odvozené spojky a částice sekundární, a konečně spojky a částice vzešlé z jiných slovních druhů. Pod pojmem "částice" myslíme tu modální a modalitní slova jak primární, např. záporové *ne*, tak sekundární, např. č. *kež* nebo v částice pokleslé imperativy slovesa *nechati* (č. *necht*, sch. *neka*, ukr. *chaj*, dial. *naj* ap.).

Jak vidět, budou základnímu slovníku předcházet slova, jež bychom mohli nazvat "okrajová". A to právě proto, že se až dosud většina z nich opravdu dostávala na samý okraj pozornosti a byla v etymologických slovnících dost odbývána.

Část první tedy obsahuje všechny předložky kromě složených předložkových výrazů typu č. *v důsledku*, *za příčinou*, *nehledíc na* ap., r. *po příčině* aj. Také jednoslovné etymologicky jasné předložkové výrazy jako č. *následkem něčeho*¹ jsou nanejvýš pod příslušným heslem (v našem případě *slědъ*) jen zaznamenány. Proč jsou vzaty předložky všechny, tedy i sekundární, pochopí ten, kdo se s touto oblastí důkladněji obeznámí: dělat tu hranici mezi primárními a sekundárními předložkami je jednak nesnadné, jednak libovolné. Když si srovnáme hl. dial. *po blida*, dl. *pa blida* 'vedle stolu' se synonymním br. *lja stalá*, ukr. dial. *blja stolu*, zdají se nám na první pohled všechny předložky primární, tak jako jimi jsou pro normální mluvčí v těchto jazycích. Mimoto se nám etymologicky člení podle přirozeného sousedství těchto jazyků: jsou si podobné předložky lužickosrbské na straně jedné a běloruské a ukrajinské na straně druhé. Tento dojem se však důkladně koriguje, když se dovíme, že lužické předložky jsou zkráceny z *pola* < *podla* zrovna tak

¹ O předložkových výrazech obojího typu psala u nás na posledy H. Křížková, *Russkij jazyk za rubežom* (Moskva) 1967, č. 4, s. 82; předtím M. Jelínek v *SPFFBU* 1964, řada A 12, s. 123n.

Slavic

jako ukr. dial. *blja*, odpovídající spisovnému *bilja*, je nakonec také z *podlja*, kdežto *brlja* je zkráceno z *kaljá*, souvisí tedy s č. *kolem/okolo*. V bulharském etymologickém slovníku Mladenovově je *b. kām* spolu s nářečními variantami *kon/kun* spojováno s českým *k*. Ale při hlubší analýze se zjistí, že (1) *b. kām* je jen variantou *kam*, zkráceného z *kamo*; (2) že podoby *kon/kun* jsou ustrnulé nominativy nebo akuzativy substantiva *konъ/konъ* a jsou etymologicky identické jednak se srbochurvátským ještě dokonaleji deetymologizovaným *kođ*, jednak s českým ještě průhledným *konec* a že (3) žádná z těchto forem nemůže přirozeně souviset s č. *k*, psl. *krъ*. To, že bulharské předložkové *kām* je svým původem adverbium *kamo*, je zřetelně dosvědčováno jednak paralelními podobami složených předložek *otkām*, *otsam* (z *otkamo*, *otsěmo*), jednak zhruba synonymními předložkami *kāde* a starším *b. deto*, vzniklými taktéž z místních adv. *kođě* a *krъde*. A tak jako je *b. deto* (dnes už nefunguje jako předložka) zesíleno o partikuli *-to*, máme opět totéž zesílení i u *kām* (*kāmto*) a *kāde* (*kādeto*) a víme, že primární předložky se nikdy takovýmito partikulemi nezesilují. Přitom jasně adverbiální (neboli místně zájmenný) původ bulharských předložek *kām*, *kāde*² a *deto* nám umožní lépe pochopit, že i psl. *krъ* je svým původem takové místní adverbium, a to 'kde/kam'; je to opravdu č. *kde*, ovšem ještě bez onoho prastarého zesílení o partikuli *-de*. Nyní také pochopíme, proč nemáme k předložce *k* příslušnou předponu: k předložkám vzniklým z takovýchto místních adverbii nejsou nikdy "příslušné" předpony. — K pronikavé deetymologizaci sekundárních předložek dochází zejména na slovanském jihu. Kromě citovaných bulharských předložek *kām* a *kun* srovnejme zejména uvedené sch. *kođ*, srovnejme i stsl. už *iskrbъ*, které jistě nesouviselo pro mluvčí své doby s *krajъ/krai*. Když však už kvůli deetymologizovanému *iskrbъ* zavedeme heslo *iskrbъ*, máme vylučovat etymologicky jasné č. *krajem dědiny*? Nebo máme, když už je nutno dělat heslo kvůli sch. *kođ*, nechávat stranou slk. *konča dědiny*? Jak dělat hranici mezi sekundárním a primárním, když podle pojetí mluvčích je přirozeně primární i č. *vedle*, *kromě* ap., sch. *zboğ*, sln. *tik*, p. *ubrew* ap. ap.? Předložka *proti* je etymologicky sekundární, je to zkrácené *protiva* nebo *protivъ* (mor. dial. *protivá* snad kontinuuje tuto nezkrácenou podobu), avšak samo výchozí substantivum *protiva* je derivát k indoevropské předložce; primární předložce **proti*. Je jistě metodicky správnější neřešit obtížný problém této hranice a vzít předložky v úplnosti. Pak je hranice zřetelná. Předložkou je každé slovo, které u zájmena 3. osoby změni náslovné *j-* na *ň-*: č. věta "je tam veliký sad, *středem něho* teče potok" obsahuje předložku — "byl tam sad a *jeho středem* tekl potok" nikoli. Toto pravidlo neplatí ze slovanských jazyků jedině pro běloruštinu, kde se zachovává začáteční *j-* (*iz jahó*, *ik jamú*) nebo *i-* (*my z im*). Je to patrně rys sekundární (dosvědčený i v některých nářečích ruských a ukrajinských). Ve starší běloruštině nacházíme podle materiálů Karského též náslovné *ň-* vedle *j-*.

² V makedonštině odpovídá této předložce dokonaleji deetymologizované *kaj* (vedle řídkého *kāde* — v jz. dialektch *kođe* — které se proto víc specifikuje na původní funkci adverbiální).

Etymologizují se ovšem jen předložky primární — u sekundárních se odkáže na etymologii v základním slovníku. Tedy etymologie br. *lja* končí zjištěním, že jde o zkrácené *kaljá* a zařazením do kontextu příslušného typu předložek, odvozených od základního *kolo*; ale etymologie slova *kolo* se zde už přirozeně neřeší.

O složených předložkách viz poznámku u hesla *jbz-medju*.

*

Koncové partikule mají hláskový materiál společný s deiktickými zájmeny a ještě staršími deiktickými útvary interjekčními. Jsou tedy produktem téže zhruba "deiktičnosti", i když široce pojaté,³ takže se dá u těchto útvarů mluvit většinou o funkci prostě "zesilovací". Ta se někdy oslabuje ve funkci jen formantickou (srov. řady *kěde, sěde, jěde* ap., *kamo, tamo, sěmo* ap.). Na druhé straně je vidět zejména v lidových stylech stálou tendenci po osvěžování těchto prostředků, když se cítí opotřebovány, srov. č. lid. *zdelky*, nebo *dneska/dnesky, dneskyk/dneskék*; ruské nářeční dativy *mnekava, tebekava* ap. Jde o stálou tendenci, ale paralelní útvary typu p. dial. *tědykta (tę-dy-k-ta)*, s obráceným sledem partikulí proti č. *ta-dy-to-k*⁴, ukazují, že její realizace může být i mezi jazyky blíže příbuznými, někdy i uvnitř téhož jazyka, různá. Srov. ještě bulharská místní adverbia *tuka/tuva*, jimž v srbocharvátštině odpovídají formy *tune/tuna, tute/trut, tutena, tuka* a *tūj/tūjke*. Co je při tom zajímavé a pozoruhodné, je okolnost, že přes stálou téměř variabilitu⁵ těchto útvarů a přes to, že někdy lze najít přímou fonetickou motivaci takových partikulí (např. možnost vzniku paragogického *-k* z rázu při afektivní výslovnosti u adverbii typu č. *dneskék*, nebo vznik koncového *-m* po samohláске předržením artikulačního proudu ještě při zavírání rtů u adverbii typu sch. *oklem/oklen < okle < odakle*, luž. *hižom* 'už' ap.) — zapadají i takové útvary do totožného hláskového materiálu těchto partikulí, ukazující snad na prapůvodní repertoár i některé jeho motivační zdroje v této primitivní "deiktické" sféře. — Na druhé straně lze vzhledem k této variabilitě těžko hledat prastaré genetické spojitosti i v jednotlivostech, zejména pak hledat v konkrétních partikulích reflexy nějakých starých indoevropských "pádů" deiktických zájmen, popř. reflexy jiných tvarů.

K oddílu koncových partikulí (terminologicky odlišených od tzv. „částic“, viz začátek předmluvy) by organicky patřil oddíl nepředložkových prefixů (předložkové jsou u předložek).

³ O tom, jak všechny tyto útvary souvisí, srov. můj článek Zur Etymologie grammatischer Wörter und der Partikeln v TLP 3, 1968, s. 179—87 (zejm. 182—4).

⁴ Důraznější varianta je *tadymatok*. — Taková možnost střídání partikulí — srov. ještě č. dial. *tadyma* proti řidkému *tamato* (nejde-li tu o zkrácené *tadymato*) — promítnutá do minulosti mohla by vysvětlit útvary typu *kodě, tpdě* ap. jako prastará zkrácení tvarů **ka-mo-dě, *ta-mo-dě* ap., s obráceným sledem komponentů proti dnešním *ka-dy-ma, ta-dy-ma*.

⁵ O příčinách střídání koncových vokálů funkčně irrelevantních srov. Havránek, Mnéma 353n.

Není zde proto, že všechny tyto prefixy fungují až na superlativní prefix *na-/nai-* zároveň jako samostatná slova.

Uvedme zde alespoň přibližný výčet těchto prefixů: všesl. superlativní prefix *na(i)-*, pron. prefixy typu *samo-*, *sebe-*, *svoje-*, *všše-/všse-*, prefixy neurčitých zájmen *ně-*, *ni-*; slk. ukr. *da-*, stč. *neda-*, stč. č. p. **lěda-*, stč. č. slk. **lěci-* (sln. *lič-*); č. slk. ukr. *krde-* (ukr. typ *dešto*); r. *koje-*; všesl. prefixy *malo-*, *mъnogo-*; ze sloves ukr. *aby-* a *bud'-*,⁶ slk. *hoci-*, *sta-* (i slo.); z vět mor. *dovi-*, *buhvi-*.

Náš slovník nese titul "Etymologický slovník slovanských jazyků", ale jeho cíle jsou i slavisticky srovnávací. Před etymologickým výkladem předchází důkladnější rozbor lexikologický, rozbor srovnávací i porovnávací, který považujeme v badatelském díle za nezbytný. Od samého začátku byla vytyčena zásada, že materiálová prověrka je nezbytným předpokladem pro etymologii; je nutno vědět, jaké slovo etymologicky vykládáme. Odmítli jsme slovník jako snůšku etymologií, respektive snůšku novějších etymologických výkladů, naroubovaných na tradiční lexikální materiál, který by se převzal ze starších slovníků. Jistěže i takový slovník, slovník ve smyslu soupisu etymologických výkladů, má informativní smysl; velmi často by se etymologický výklad mohl obejít bez důkladnějšího lexikologického rozboru. To ovšem zjistíme bezpečně až ex post, až po provedení materiálové rešerše; pro badatelské cíle je předchozí lexikologický rozbor nezbytný. To dosvědčuje pracovní praxe všem pracovníkům našeho etymologického slovníku dosti často, projevuje se to i v publikacích brněnského etymologického kolektivu. Co je potřebné, ukazují už v titulu svého díla autoři "Srovnávacího slovníku slovanských jazyků" (Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen) profesori Sadniková a Aitzetmüller. Tento srovnávací zřetel se ovšem projeví zejména v oblasti gramatických slov tím, že jde velmi často o jakési monografie příslušných slov. U sémantických slov je dán větší rozsah zejména ilustračním materiálem, který je u těchto slov (především u spojek) třeba uvádět většinou ve větách. Mluvím o ilustračním materiálu, ne dokladovém, i když převážnou většinou o doklady jde, protože nejsou tyto doklady důsledně dokumentovány. Bez dokumentace zůstávají doklady normálních a běžných forem a významů a pak doklady ze standardních pramenů: běžných vědeckých slovníků příslušného jazyka. Víím, že zejména tato druhá okolnost vyvolá výtku subjektivnosti. Je opravdu trochu subjektivní dokumentovat jen formy a významy zvláštější, nebo takové doklady, jež jsou vzaty z neběžných pramenů, ale jiný postup by byl velmi neekonomický.

Pro postup při zpracování hesel není možno dát obecné schéma ani v okruhu těchto slov okrajových, vlastně právě zde nikoli. Je zásadní rozdíl mezi koncovými partikulemi, u nichž nutně převládá rozbor formální, tvarový a etymologický před významovým, který někdy chybí vůbec. Naopak např. u spojek *a* nebo *i* může téměř odpadnout zřetel na tvar, v zásadě jednotný, a skoro celé heslo musí být

⁶ Funguje i jako koncová partikule, viz v části II-a. Podobně funguje postpozicičně i prepozicičně zevšeobecnující stp. *jacy*.

věnováno důležitému rozboru významovému, predikujícímu etymologii daleko víc než tvar. Ani pro předložky nelze dát obecné schéma: některé jsou totiž tak reliktní, že žijí buď zcela nebo převážně jen jako prefixy (*vy-*; *pře-*), k jiným naopak prefix chybí (*kt*). Normálně se postupuje od tvarového rozboru k významovému (u předložek přistupuje ještě rozbor prefixu) a celý historickosrovnávací i porovnávací lexikologický rozbor, který tvoří hlavní náplň těchto slov, je zakončen etymologickým odstavcem (ten chybí, krom odkazu na derivační východisko, u synsémantických slov sekundárních). Tyto tři oddíly, tvar—význam—etymologie, bývají u rozsáhlejších hesel označeny; někdy třeba věnovat zvláštní pozornost rekei předložky.

Doklady z živých jazyků se transkribují podle platných pravopisných norem toho kterého jazyka (označování sch. a sln. přízvuku a intonace je u těchto slov valnou většinou zbytečné; označuje se jen tam, kde je to potřeba). Při transliteraci ruských dokladů azbučných neoznačují se jeříky po *ž š č šč* (pokud se v ruštině píší); předjímá se tím vlastně příští pravopisná úprava. Podle oficiální spisovné ortografie jsou upraveny někdy i doklady nářeční. Není sjednocena grafika dokladů kašubských (Lorentz, Ramult, Sychta, moje vlastní). Bylo nutno zjednodušit neúnosnou grafiku Lorentzových dokladů ze *Slowinzisches Wörterbuch*. Také Gerovovy doklady jsou někdy převedeny do grafiky nynější. Důsledně se do ní převádějí doklady staropolské (krom případů pochybných).

Autorsky je tento první svazek dílem Fr. Kopečného, druhý bude nadto i dílem V. Poláka a Vl. Šaura. I další svazky budou individuálně autorské. Kolektivní je jednak užívání společných excerpčních fondů, jednak občasné konzultace, a konečně i redakční spolupráce. Na redakci tohoto svazku pracovaly jednak Št. Macků, hlavně pak (na konečné úpravě) H. Plevačová. Děkuji také za úpravy věd. redaktoru díla ak. B. Havránkovi.